

АГРАРИЗМЪТ КАТО ИДЕОЛОГИЯ НА СЕЛСКИТЕ ДВИЖЕНИЯ В БЪЛГАРИЯ И ПОЛША ДО ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

ИСКРА БАЕВА

Сектор по обща история

Искра Баева. АГРАРИЗМ КАК ИДЕОЛОГИЯ КРЕСТЬЯНСКИХ ДВИЖЕНИЙ В
БОЛГАРИИ И ПОЛЬШЕ ДО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В настоящей работе исследуются вопросы формирования и становления аграризма в Восточной Европе (на примере Болгарии и Польши) как идеология крестьянских движений. В начале XX века оказалось, что крестьяне были вынуждены найти свою особую идеологию, которая защищала бы их особые интересы в отсталых восточноевропейских обществах. Такой идеологией явился аграризм.

Эволюция концепций аграризма (в болгарском варианте он назывался сословной теорией) привела крестьянское движение к идее о необходимости завоевания политической власти. В Болгарии Болгарский земледельческий народный союз пришел к власти и сделал попытку осуществить аграризм в период 1919 – 1923 г. Эта попытка показала, что „третий путь“ между капитализмом и сталинским социализмом в тогдашних условиях невозможен. Несмотря на это идеи аграризма остались живыми в болгарском обществе, а в польском, хотя и были приняты крестьянским движением позже (после 1931 г.), они сохранились как альтернатива развития. Эта альтернатива и в Болгарии, и в Польше демократическая, однако она рассчитывает на возможность сохранить общество таким, каким оно есть в докапиталистическом периоде, что предопределяет ее утопичность.

Iskra Baeva. AGRARIANISM AS AN IDEOLOGY OF PEASANT MOVEMENTS IN
BULGARIA AND POLAND UNTIL WORLD WAR II

This study deals with the problems of formation and adoption of agrarianism in Eastern Europe (on the basis of Bulgarian and Polish example) as an ideology of peasant movement. At the beginning of 20th century it turned out that the peasants were pushed to find an ideology of their own, which would defend their specific interests in the backward East European societies. Agrarianism became such an ideology.

The evolution of the ideas of agrarianism (the Bulgarian term for it is „estate theory“) led the peasant movement to the idea of the necessity of taking political power. In Bulgaria

Bulgarian agrarian people's union came to power and tried to realise the ideas of agrarianism during the period 1919 – 1923. This attempt proved that „the third way“ between capitalism and stalinist socialism was not possible in the existing conditions. Nevertheless the ideas of agrarianism survived in Bulgarian society, in Polish society they remained as an alternative for development, in spite of their later adoption (after 1931). In Bulgaria, as well as in Poland, this alternative is democratic, but it is based on the possibility of preserving the existing society of pre-capitalist period, which is the basic reason for its utopian character.

В заглавието на настоящата работа липсват естествените за историка хронологични рамки и това, както и някои моменти, свързани с избора и обхвата на темата, изискват допълнително разяснение. Липсата на хронологични рамки е продиктувана от две обстоятелства. Първото е, че периодът, през който аграризмът се утвърждава като селска идеология в двете страни, е твърде широк и различен за всяка. Второто е, че е направен по-скоро опит аграризмът да се разгледа като господстваща идеология в селското движение, а не толкова да се проследи пътят на налагането му, а впоследствие и на отказ от него.

И тук е мястото на първото уточнение. Официално аграризмът е отхвърлен като идеология на селското движение и в България, и в Полша в хода на политическата борба през първите години на „народната демокрация“. Изложението обаче няма да достигне до този период. В годините преди, по време и непосредствено след Втората световна война на преден план в политическия живот излизат общонационални проблеми. Налага се такова преустройство на политическите сили, че споровете около аграризма остават ако не на заден план, то поне встрани от основния фронт на политическото противопоставяне. Ако трябва конкретно да се проследи процесът на отказ на селското движение от аграристичната идеология, това трябва да се извърши в отделно изследване, в което по нов начин да се видят условията и предпоставките за този отказ. В настоящата работа е потърсен образът на възхода и апогея на аграризма в специфичните условия на двете страни, а не на заника му.

С оглед на поставената задача се налагат и някои допълнителни уточнения за кръга от използвани извори и литература. Въпреки че идейните и политическите възгледи на Ал. Стамболийски не са единствените в Българския земеделски народен съюз (БЗНС) както преди самостоятелното му управление, така и когато става управляваща партия, а и в последвалото Деветоюнския преврат от 1923 г. развитие на неговите организации, приемам, че това, което може да се нарече български аграризъм, в най-голяма степен отговаря на идеите на този селски водач. Именно затова изследването на особеностите на българския аграризъм и сравнението му с полския е опряно върху произведенията преди всичко на Ал. Стамболийски. Потърсени са най-ярко изразените черти, а не нюансите във вижданията на мно-

гобройните дейци от БЗНС. Това е причината да бъдат оставени настрана произведенията на Д. Драгисев, Й. Пекарев, М. Турлаков, както и обсъжданията на въпросите за политиката и практиката на Съюза в земеделската преса, и в Народното събрание или на конгресите на БЗНС.

Следващата уговорка се отнася до организационното развитие на селското движение, което също е почти напълно пренебрегнато, защото е встрани от поставената цел. Не е проследена и идейната еволюция, която изживяват многобройните земеделски партии и групи след 1923 г. Причината е, че са търсени общите контури на аграризма като единна идеология на селското движение, а това на практика означава ограничаване до 1923 г., когато БЗНС има пълна увереност в силите си и реална перспектива да осъществи на практика аграристичния строй според идеологията на Стамболийски.

Използвани са изследвания от българската и полската историография, които проследяват възникването и развитието на идеологията на селското движение. От този кръг са изключени всички разработки, засягащи само организационното развитие на селските партии или конкретната история на отделните селски партии или групировки. Основно място е отделено на произведенията на Ал. Стамболийски¹, в много по-малка степен на Р. Даскалов² за БЗНС, а що се отнася до полското селско движение – на програмите и другите документи, очертаващи идеологическите виждания на селските движения³.

Българските изследвания, поставили в центъра на вниманието си съсловната теория на Ал. Стамболийски, са правени предимно не от историци, а от политически дейци на земеделското движение, философи и юристи⁴. Това има своите добри страни, защото позволява да се видят основните идеи на земеделския водач от различни страни, но не може да запълни липсата на изследване, извършено с методите на историческата наука, което да разположи идеята на Стамболийски във времето и пространството, за да даде по-прецизна оценка на тази теория. Засега преценките са предимно компаративни в сравнение с марксизма, без да се разглежда съсловната теория на собствената ѝ основа. Посоките, които са избрали досегашните изследователи, са две: те или се опитват да докажат голямата близост на идеите на Стамболийски до марксизма, за да му дадат положителна оценка, или наблягат на различията, с които обясняват грешките и неуспеха му⁵.

Постиженията на полската историография в областта на изследването на аграризма дават по-пълна и точна картина на това обществено-историческо явление. Те позволяват да се даде оценка за мястото и ролята на селското движение и на неговата идеология в междувоенния период от развитието на страната. Първоначалното чисто политическо увлечение да се

отричат всички положителни страни на аграризма⁶ е преодоляно още в началото на 60-те години. Я. Жембински го разглежда като исторически обусловена селска идеология⁷. Този подход помага да се отговори и на въпроса за мястото и ролята на аграризма в ожесточената борба на идеи през бурното полско междувоенно двадесетилетие.

Когато се изследват еднотипни обществени явления в различни страни, е необходимо да се обоснове изходната позиция – доколко сравнението предполага общност в условията, при които то се проявява и развива. С оглед на поставения проблем – да се разгледа аграризмът като селска идеология, трябва да се потърси общото и различното както в историческото развитие, така и в положението на селото в двете страни, да се открият корените на тази особена, съсловна идеология.

България и Полша принадлежат на Европейския Изток. Не само защото двете страни са разположени на изток от центъра на Европа, а и защото в общественно-икономическото им развитие има много сходни черти. Самостоятелното развитие и на двете е прекъснато от чуждестранно нашествие, но за България то продължава три пъти по-дълго. Ако добавим и факта, че завоевателят на България е Османската империя, а Полша е поделена все пак между три европейски империи (Руската, Пруската и Австрийската), можем да обясним и значително по-голямото изоставане на България. Безспорно е обаче изоставането и на двете държави от страните в Западна Европа, макар че това изоставане се проявява по различен начин и в различна степен.

Ясно видими са различията в политическото развитие на двете страни. Полската държава в края на XVII в. постепенно губи независимостта си, но през целия период до Първата световна война не прекратява опитите си по различни пътища и с различни средства да си я върне. Националното самосъзнание не се губи нито за момент, а неуспешните кръвопролитни въстания (1830, 1863) издигат национализма до позицията на най-висша проява в обществения живот. Борбата на българското националноосвободително движение, макар и с чужда помощ, се увенчава с успех и българската държава печели преднина от 40 години пред полската. Неразрешеният български национален въпрос продължава да вълнува българското общество и след Освобождението (1878); и след Съединението (1885), и особено след националните катастрофи, донесли Балканските и Първата световна война, но все пак българинът не живее като поляка със съзнанието за „Христос на Европа“, разпнат между три чужди в езиково, културно и религиозно отношение империи. Разликите в степента, мястото и ролята на национализма на двата славянски народа дават отражение и върху идеологията на селското движение.

Третият момент за сравнение са степента на икономическото разви-

тие и структурата на селото. Общото и за двете страни изоставане в икономическото развитие и особено недостатъчното развитие на промишлеността косвено предопределят и ограничените възможности за развитие на селското стопанство, а оттам и пътищата, които търси организираното селско движение.

Социалната структура на полското село от края на XIX и началото на XX в., когато се заражда селското движение (наречено людовско от думата „люд“ – народ), се характеризира със значителни остатъци от феодалните отношения (макар и в различна степен в руската, австрийската и пруската част на полските земи). Феодален произход имат огромните латифундии, обработвани по характерен за феодализма, а не за капитализма начин, такива са и остатъците от феодални права на аристокрацията по отношение на селските общини, горите, лова и т.н. Извън едрите стопанства господства дребната поземлена собственост; земята е разпокъсана на множество малки парчета, а резултатът от тази поземлена структура е: остър глад за земя, излишни работни ръце и пренаселеност⁸.

Селяните представляват огромното мнозинство от населението – между 64 и 75%⁹, и тъй като при съществуващите условия не всички могат да намерят работа на село, а такава не може да им предложи и полската промишленост, емиграцията – сезонна или дълготрайна, става постоянно явление¹⁰. По организация и начин на селскостопанско производство полските земи се делят на две части – пруската част в края на XIX в. се изравнява по добиви със западноевропейските страни, докато руската и австрийската продължават традиционното екстензивно производство, което по добиви си остава по-близо до изостаналата източна част на континента¹¹.

Картината на българското село е доста по-различна. След Освобождението и съпроводения го аграрен преврат, в селскостопанската структура преобладават бедните и средните стопанства¹². Едрата поземлена собственост на практика почти липсва, липсват и остатъци от феодални отношения. Българските селяни, за разлика от полските, са получили земя още през XIX в., но като методи и култура на обработка, както и по добиви, българското село изостава значително от полското. Едва в края на 30-те години на XX в. плугът измества дървеното рало в нашето село и то само в половината от стопанствата. По използване на машини България изостава 15 – 20 пъти от западноевропейските страни, а по добиви – почти два пъти¹³. Като добавим и това, че почти 90% от българското население се препитава от земята и свързаното с нея производство, ще се очертае и основното различие. Полското село е с много неблагоприятна структура на собственическите отношения върху земята, но е по-развито като организация и производителност, докато българското е с много по-равномерна структура на собственост върху земята, но е изключително изостанало – в

опашката на Европа.

Интересно е, че при тези големи различия селското движение възниква и в двете страни по твърде сходен начин и почти едновременно. Това става в края на XIX в. в хода на икономическата борба на селяните. Селските дейци-просветители са първите, които поставят основите на селската взаимопомощ, създават кооперативното движение като форма на икономическа борба на селяните за подобряване на материалното им положение. Скоро обаче селските просветители се убеждават, че единственият път за икономическо издигане на селяните минава през политическата им еманципация, ако не искат интересите им да останат на заден план в политиката на „градските“ политически партии. Тогава се създават първите политически организации на селското население¹⁴.

В Полша възникват многобройни селски партии и групи с различна степен на политизация. Големият им брой се дължи на два основни фактора: първо, защото полските земи са разделени от три държавни граници и второ, защото още в първите организации се отразяват по-значителното социално разслоение в селото и различната насока, която приемат селските ръководители по най-важния въпрос – националната независимост. В България земеделската организация се оформя като единен съюз, представител на всички социални групи в селото, които са разочаровани или останали вън от влиянието на оформените вече буржоазни политически партии¹⁵. Единството се дължи на по-голямата социална еднородност на българското село и на ясно изразеното противоречие между града и селото.

Въпреки създаването на много селски партии в полските земи, а в България – само на една, формите и методите на действие на селското движение в първата му фаза са еднакви. Отговорът на въпроса, защо при всички изброени по-горе разлики в положението на селото в двете страни има такова подобие на първите стъпки, трябва да се потърси в особеностите на закъснялото капиталистическо развитие на двете страни и на проблемите, които то поставя пред селото и селското стопанство. Неразвитата промишленост не може да създаде достатъчно работни места за селското население, което се е превърнало в „излишно“ поради високия естествен прираст в селото и продължаващото раздробяване на земята. Селското „свръхнаселение“ обрича на неуспех и опитите за интензификация на селскостопанското производство. Резултатът е превръщането на селската пренаселеност в постоянен фактор, който спъва преустройството на селското стопанство на капиталистически основи. Невъзможността на промишлеността не само да погълне излишъка от работна ръка, но и да осигури машини и промишлени средства за селското стопанство, както и недостатъчната урбанизация правят неприемливо за селото като цяло прилагането на ефективни методи за производство и произтичащата от тях концентрация

на капитали и на земята. В крайна сметка селското движение е принудено да търси разрешението на проблемите си в рамките на традиционната си структура – разпокъсано земевладение и пренаселеност.

Оказва се, че въпреки разликите в равнището на техниката на производство, и в двете страни съществуват пречки за свободното капиталистическо развитие на селото. Спецификата на тези пречки се състои в това, че за Полша основно остава противоречието между едрите земевладелци и селяните, докато за България това са изостаналата техника, разпокъсаността на земята и ниската пазарна конкурентноспособност на селскостопанското производство¹⁶.

Обществено-икономическите условия, при които се заражда самостоятелната селска обществена мисъл, неминуемо оказват влияние върху основните ѝ идеи. Определящи моменти в това отношение са : първо, невъзможността по естествен път да бъде намалено селското население като се запази хармоничното развитие на националната икономика, и, второ, рязкото противопоставяне на интересите на селото като цяло на интересите на града като цяло. Първият поражда трайното самочувствие на водачите на политически организирани селяни, че представят интересите на огромната част от нацията и съзнанието, че трябва да търсят идеала си за развитие на селото в рамките на запазването на тази структура. Вторият момент присъства като траен елемент в постфеодалното развитие на обществото, но за идеолозите на селското движение противоречието село–град изглежда основно, а остротата му замъглява вътрешноселските противоречия и предопределя селския солидаризъм.

В първите организационни стъпки на селското движение все още не може да се забележи някаква негова принципна отлика от други обществени движения – например работническите взаимоспомагателни дружества. С политизирането на движението, след като са формулирани първите програмни искания, се откроява селският му характер, но само дотолкова, доколкото е характерно за всяка партия да защитава интересите на групата хора, които представя.

Едва в по-нататъшното развитие на селското движение, след като то натрупва практически и политически опит, започват и първите търсения при формулирането на самостоятелната идеология, която да обясни позицията на селото и неговите жители в обществото, да изгради модел на свят, по-справедлив от гледна точка на селяните и да посочи пътищата за постигането му.

Аграризмът като идеология (или доктрина)¹⁷ се оформя в края на XIX и началото на XX в. сред мислителите от Средна Европа, за да намери най-пълно развитие сред аграрните партии от страните в Централна и Югоизточна Европа в междувоенния период. Фактът, че аграризмът не е ориги-

нално полско или българско явление не означава, че трябва само да се търсят пътищата за адаптацията му при местните условия. Много от идеите на тази идеология в България и Полша са оригинални, което дава физиономията на аграризма в тези страни. Привнесена е основната идея за значението на селското стопанство като основа на националната икономика¹⁸, но при обосновката ѝ и по-нататъшната ѝ разработка се върви по различен път.

В подкрепа на тезата за самобитността на значителна част от идеите на аграризма в България и Полша говори възникването му. Значителна част от положенията му се раждат още в първите години на селското движение, и то на основата на непосредствените селски искания. Едва значително по-късно тези искания са подредени в цялостна система под влияние на международния аграризъм, но докрай се запазват и националните особености. Философската основа на аграризма безспорно е привнесена, но политическата му система и практика си остават самобитни.

Основните положения на българския и полския аграризъм ще разгледам последователно, а не едновременно. Този подход се определя от разликите във времето на възникването на аграризма в двете страни и съответно от значителните отлики в условията, при които се развива. Затова и сравнението не бива да се свежда само до разлики във формалните програмни положения, а трябва да се потърсят причините за различните виждания на селските идеолози за изграждане на ново, аграристично общество.

Произведението, в което са разработени основните положения на българския аграризъм (защото така трябва да се нарече съсловната теория на Ал. Стамболийски), е написано от общопризнатия водач на БЗНС през 1909 г. Едва десетина години след създаването на съюза той получава и идеологията си – най-важното оръжие на селяните в политическата им борба. Отдавна вече са разкрити идейните и философските предпоставки, върху които гради теорията си Стамболийски – на първо място между тях е социалдарвинизмът с известно, значително по-слабо влияние на неокантианството и марксизма, макар че могат да се търсят и изброяват и други модни за онова време идеи¹⁹. Безспорно Ал. Стамболийски не е оригинален философ. На основата на постиженията на философията, социологията и другите обществени науки (преди всичко на немските учени, с които се е запознал по време на следването си в Германия) той се опитва да обясни историческото развитие, да анализира недостатъците на съвременното си общество и да намери път за изграждане на ново общество, изградено на принципите на народовластието и на икономическата демокрация²⁰. В целия ход на разсъжденията му неотстъпно стои аксиомата, че основната съставка на българския народ са селяните²¹ и затова справедливият нов ред трябва да създаде най-благоприятни условия за тяхната дейност.

Теорията на Ал. Стамболийски за обществения прогрес е изградена върху виждането, че законите на развитието, които действат в природата, могат механично да се пренесат и приложат и за обществото. Според селския водач двигател на развитието са инстинктите за „самосъхранение, самозапазване и саморазплодяване“²². От това чисто материалистично виждане Стамболийски развива тезата, че политическите позиции на обществените групи зависят преди всичко от материалните им интереси, а те от своя страна се определят от поминъка им. По този признак той разграничава 6 групи в българското общество: земеделско, занаятчийско, наемно-работническо, индустриално, търговско и бюрократично съсловие²³. След като поставя в основата на разделянето на обществото принципа за участие в производството и разпределението, Стамболийски стига до извода, че политическата система на държавата, състояща се от политически партии, е остаряла и че тя трябва да бъде заменена от друга, тази на съсловните организации, които пряко защитават икономическите интереси. В новата политическа система селяните ще заемат мястото на основната съсловна група поради броя си и дела, който имат в българското стопанство²⁴.

Общата оценка на Стамболийски за съвременния му обществен ред е негативна. Той е несправедлив преди всичко за селското и за наемно-работническото съсловие. Изводът е, че съществуващият обществен строй трябва да бъде заменен с нов, народовластнически. Пътят към него според Стамболийски е борчески. Селяните като единно съсловие, обхващащо огромното мнозинство от българския народ, са призвани чрез съсловната си организация да спечелят политическата власт. Това е необходимото предварително условие за преустройството, а след спечелването на властта по законодателен път, чрез реформи, те могат да изградят и основите на народната държава. Борбата трябва да се води с политически средства, а формите и методите ѝ да се вменят в рамките на съществуващата парламентарна политическа система – те се свеждат до постигане на изборна победа и парламентарно мнозинство за селската организация²⁵.

Най-важните изводи от накратко представената съсловна теория на Ал. Стамболийски са: че обществото се дели на групи според мястото на индивида в общественото производство; че до победата на капиталистическите производствени отношения при разделянето на обществото на групи основна роля са играли неикономически критерии, което е довело до оформяне на политически партии, необходими в борбата срещу феодалните привилегии, но че при новото, модерно (капиталистическо) общество икономическите отношения трябва да намерят чистата си проява и затова партиите ще отстъпят мястото си на съсловните организации; че свободната борба между съсловните организации трябва да определи участието им в управлението; че функционирането на властта в новите условия има чисто

икономически характер с цел създаване на най-благоприятни възможности за развитие на най-значимите съсловия (има се предвид преди всичко селското). На базата на тези изводи се очертава крайната цел на аграризма. В политическата област това е народовластието – управление на мнозинството от българския народ (отново селяните), а в стопанската – икономическата демокрация, която се осъществява чрез участие в разпределението на националния доход според количеството вложен труд. Стопанството на справедливия икономически строй на България според съсловната теория ще се опира на дребната и средната собственост, чрез които най-пълно може да се използва материалната заинтересованост на участника в производството, като едновременно с това не се допуска експлоатация на дребните стопани от страна на промишления и търговския капитал. За целта трябва да се ликвидира едрата собственост чрез замяната ѝ с кооперативна.

Съсловният модел е едновременно и широко демократичен, и анти-градски. За основно противоречие в обществото е прието това между селото и селскостопанското производство, от една страна, и града и свързаните с него промишленост и търговия – от друга. Премахването на това противоречие е и крайната цел на аграризма. В разделянето на обществото по този принцип държавната администрация (бюрокрация) и градската интелигенция са на страната на града, който олицетворява властта, а следователно са срещу селото и селяните. Това е гледната точка, която определя отношението на БЗНС и към интелигенцията.

Отношението на Ал. Стамболийски към интелигенцията е нееднозначно, често пъти то, къде с право, къде без право, е било използвано от различни среди и от различни страни в борбата срещу БЗНС. В произведенията на Стамболийски, както и в програмните документи на БЗНС, могат да се намерят достатъчно антиинтелигентски изказвания и конкретни обвинения срещу интелигенцията. Според вижданията на българския аграризъм за преустройство на обществото интелигенцията трябва да бъде лишена от възможността да експлоатира и потиска селото²⁶. Точно тази постановка показва какво всъщност разбира Стамболийски под понятието интелигенция. Внимателният прочит на пасажите, засягащи интелигенцията показва, че под това понятие селяните разбират тази част от представителите на управляващата класа, от контактите с която винаги излизат оцетени и ограбени. В съзнанието на селянина интелигенцията неминуемо се свързва с господстващата позиция на града и неговите жители над селото и селяните. Това са главно чиновниците, но и адвокатите, лекарите, инженерите²⁷. И все пак не бива да пропускаме безспорния факт, че в програмата и дейността на БЗНС са широко застъпени проблемите на образованието, на здравеопазването, че се иска демократизация на съдопроизводството, съз-

даване на народна интелигенция²⁸. Като имаме предвид и двете позиции, ни е по-лесно да преценим за какво „антиинтелигентство“ става дума. А именно – за замяна на свързаната с управлението антиселска интелигенция с истински народна (което в аграристичното разбиране вероятно означава произлизаща от селото).

Спечелването на властта – това е политическата цел, поставена пред селското движение и то още през 1909 г., когато БЗНС има много малки шансове за реализирането ѝ, но която става реална задача на движението през бурните следвоенни години.

В съсловната теория на Ал. Стамболийски, станала официална идеология на селското движение в България, съществува поредица от вътрешни противоречия и слабости, които пречат на опитите за практическо реализиране на народовластието. Основният недостатък на аграризма се крие в погрешната предпоставка на теорията. А тя е, че основа на икономиката на страната са били и си остават земята и свързаното с нея производство. Това твърдение е било вярно за един продължителен период от развитието на човечеството, но с края на феодализма и зараждането на капитализма то губи общозначимостта си. Просто не е съобразено с новите тенденции в развитието на европейската цивилизация от XVII в. насетне и затова насочва всички теории, в чиято основа е поставено, към миналото. Именно поради тази си базисна постановка аграризмът намира развитие и разпространение преди всичко в такива страни, където капиталистическото развитие е забавено или се развива в странни, често пъти уродливи форми.

Друг момент в съсловната теория, който буди възражение, е извеждането на преден план на противоречието между града и селото. При това са пренебрегнати имуществените различия вътре в селото²⁹. Не издържа критика и теоретичното отричане на партиите, искането те да бъдат заменени с чисто икономически съсловни организации и в същото време практическото изграждане на БЗНС като истинска политическа партия³⁰. Противоречиво и изпълнено с политически опасности е отношението към интелигенцията. Ал. Стамболийски споделя илюзията на повечето селски дейци (не само от България), че мнозинството на селското население в държавата автоматично може да доведе до преобладаване на селяните в политическия живот и дори, че парламентарното мнозинство е сигурна гаранция за народовластието.

Въпреки изброените, а и други недостатъци на съсловната теория на Ал. Стамболийски, важното е, че още преди световната война българското селско движение получава теория, която става оръжие в борбата му за власт. Националните катастрофи, до които довежда участието на България в Балканските и в Първата световна война, променят изцяло разположението на политическите сили. Компрометирането на традиционните буржо-

азни партии и на монархическия институт дават на БЗНС реална възможност да спечели властта. В резултат на успехите на земеделския съюз в следвоенните избори (от 17.VIII. 1919, 28.III. 1920 и 21.IV. 1923 г.) той оглавява през 1919 коалиционно, а през 1920 г. и самостоятелно правителство. Ал. Стамболийски, вече като министър-председател, получава правото да реализира на практика съсловната си теория.

Общата концепция на съсловната теория след-войната е конкретизирана в брошурата на Стамболийски „Принципите на БЗНС“ и в програмата, приета на XV конгрес на Съюза през юни 1919 г.³¹ Реалностите на политическата борба показват, че не всички концепции на аграризма могат да бъдат реализирани. По въпроса за политическите съюзници, от които има нужда БЗНС, тактиката варира от търсене на единодействие с буржоазните и работническите партии до опит да управлява самостоятелно, без чужда подкрепа.

Практическата реализация на българския аграризъм се изразява преди всичко в реформената дейност на правителствата на БЗНС. Тя има няколко основни насоки. Първата и може би най-важната е опитът за преустройство на отношенията на собственост. Според аграрната реформа земеделската структура на България трябва да се опре на трудовата поземлена собственост. Идеята и характеристиката на понятието „трудова поземлена собственост“ са разработени от един от най-близките съратници на Ал. Стамболийски – д-р Райко Даскалов. Тя означава право на собственост само върху толкова земя, колкото може да обработи селянинът заедно със семейството си без експлоатация на чужд труд³². Реализирането на тази идея е започнато, но до 31.XII.1922 г. е още в начална фаза³³. Незавършеността на реформата не позволява да се прецени по какъв начин преустройството на отношенията на собственост върху земята би се отразило върху материалното положение на селското население и върху цялостното икономическо развитие на България. Стремех към ликвидиране на експлоатацията може да се види и в други закони, приети по инициатива на земеделците: за отнемане на незаконно придобитите имоти в полза на държавата, за данък върху акционерните дружества и върху общия доход, за отчуждаване на здания за държавни, окръжни и общински нужди, за държавен монопол върху търговията със захарни храни и произведенията им (т.нар. „Консорциум“) ³⁴.

Втората насока е демократизацията на обществения живот и управление. В тази област са законите за: трудовата повинност, за съдене на министрите и виновниците за националните катастрофи, направеното в областта на кооперативното дело, за демократизация на правораздаването чрез създаване на мирови съдилища³⁵.

Третата област, към която е насочена законодателната акция на пра-

вителиствата на БЗНС, са културата и образователното дело. По време на земеделското управление е приет закон за задължително и безплатно образование за децата от 7 до 14-годишна възраст, разширена е мрежата на професионалните училища, в т.ч. и на селскостопанските, създадени са нови факултети на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, извършена е демократична правописна реформа, приет е Закон за детската литература и поощряване на родната литература и изкуство, разширява се библиотечното дело и т.н.³⁶

Чрез широката си реформена дейност правителството на БЗНС се опитва да извърши еволюционна промяна на капиталистическото общество в дух на народовластие и демокрация. Реформите са насочени към защита на интересите преди всичко на бедните и средните селяни. Това довежда и до промяна в социалната база на управлението на БЗНС. В изборите за Земеделския съюз дават гласовете си все повече бедни селяни, а богатите се преориентират към други политически сили³⁷.

Въпреки огромното мнозинство, получавано при изборите и отразено в разположението на силите в Народното събрание, опитът на БЗНС да реформира обществото по законодателен път претърпява неуспех. Някои реформи са отменени с помощта на съюзническата контролна комисия (например трудовата повинност и Консорциумът), други не дават желаните резултат (аграрната реформа). Изобщо нереализирани остават такива програмни задачи като обобществяването на монополите, поемането на търговията в селото само от кооперациите и пр. Свалянето на земеделското правителство чрез преврат на 9. VI. 1923 г. показва и ефимерността на усещането за сила и могъщество, както и нереалността на опита за еволюционно преустройство на обществото в интерес на селото при съществуващото разположение на политическите и икономическите сили³⁸.

Твърде различен е пътят, който трябва да измине полският аграризъм, за да стане идеология на людовското движение. В първите програми на селските партии в Полша на преден план са изведени националните задачи. При изграждането на основите на Втората полска република, възстановяваща суверенитета на Полша след Първата световна война, активно участва и людовското движение³⁹.

Всички селски партии в Полша отъждествяват интереса на държавата с интереса на народа, който те, най-общо казано, представляват. Исторически сложилите се обстоятелства поставят държавния интерес на централно място в йерархията на ценностите, целите и задачите на селското движение⁴⁰.

За разлика от единния БЗНС, людовското движение представлява пъстра политическа картина. Освен по естествения регионален признак, селските партии се делят и според различните си виждания за териториални-

те и политическите контури на новата държава. Вниманието им, отразено в програмите и в парламентарната им дейност, е съсредоточено по-скоро върху общополитическите въпроси, отколкото върху непосредствено селските. За реализация на политическите задачи, а и на чисто селските искания людовските партии търсят съюзници, но не в собствения си лагер (людовското движение), а сред останалите буржоазни и дребнобуржоазни партии. Те участват в различни политически комбинации и затова обединението на Полша не обединява и селското движение, а задълбочава разделянето му⁴¹.

Програмите на людовските партии от 20-те години отделят по-голямо място на селските искания. Централен спорен въпрос е въпросът за обема, приемането и реализацията на аграрната реформа, целяща ликвидацията на диспропорциите в селскостопанската структура⁴². Дребните селски стопанства представляват 99% от общия брой на стопанствата (3,5 млн. селски семейства), а притежават едва 52% от обработваемата площ, докато 30-те хиляди едри стопанства са едва 1% от общия брой стопанства, но притежават 30% от земята⁴³.

Спорът около аграрната реформа заема значително място в политическия живот на независима Полша. Според отношението към него могат ясно и точно да се подредят отляво надясно всички селски партии. Той заема основна място и в програмните им документи от 20-те години, а те са многобройни (1920 г. – на Полския людовски съюз „Одроджение“ и на Полската селска партия (ПСП) „Пяст“; 1921 г. – на ПСП „Визволение“ и на ПСП „Пяст“; 1922 г. – на Селската радикална партия; 1924 г. – на Селския съюз; 1925 г. – на ПСП „Визволение“, на Независимата селска партия; 1926 г. – на ПСП „Пяст“; 1927 г. – на Селската партия; 1928 г. – на политическото Обединение на селската левица „Самопомощ“). Във всички програми се подчертава значението на полския народ – понятие, което езиково не е ясно ограничено от понятието селско население (неслучайно движението се нарича „людовско“ от „люд“ – народ). Но това, че на преден план е изведено значението на народа, още не е достатъчно те да бъдат наречени аграристични, тъй като не присъства основната предпоставка – земята и свързаното с нея производство да бъдат поставени в основата на развитието на обществото.

В периода до 1926 г. селските партии участват в политическия живот на Полша наравно с другите политически партии и по нищо не се отличават от тях – нито по тактика, нито по програми. Те стават членове на различните партийно правителствени групировки. Един от най-популярните селски водачи и председател на ПСП „Пяст“ Винценти Витос дори три пъти заема поста министър-председател, което създава видимост за участие на селското движение във властта. Действително за периода от 28.X.1918

до 14.V.1926 г. в 11 правителства вземат участие 42 министри-людовци от 4 партии, но с изключение на първите 3 правителства, просъществували по-малко от 3 месеца (28.X.1918 – 16.I.1919), в които людовците са по 7 – 10 души, в останалите участието им е спорадично и не оказва почти никакво влияние върху правителствената политика⁴⁴.

Положението съществено се променя след Майския преврат на Ю. Пилсудски от 1926 г. (насочен именно срещу центристкото правителство на В. Витос), който слага край на либерално-демократичното развитие на Полша и я насочва към авторитарна система на управление – т. нар. „санация“. От този момент всички людовски партии губят каквато и да било възможност да споделят дори и формално отговорността за развитието на страната.

1926 година се оказва повратна и за развитието на селското движение. Едва в новите исторически условия, когато антидемократичното и антипарламентарното управление на Ю. Пилсудски показва, че никоя селска партия няма шансове не само да участва в правителството, но и да контролира дейността му посредством парламента, започва търсенето на нови идейни ориентири. Годици след възникването на чешкия аграризъм и основаването на Международното аграрно бюро през 1921 г. (т. нар. Зелен интернационал) като международен център на аграризма, той започна да си пробива път сред представителите на младежкото движение в Полша⁴⁵. Аграризмът прониква едновременно с осъзнаването на необходимостта от обединение на людовското движение. Обективни предпоставки, които съдействат и на двата процеса, освен антиселската политика на санацията, са последиците от икономическата криза от началото на 30-те години, която засяга особено силно селото. Селяните и селскостопанското производство са тези, които изнасят основната тежест от кризата на свръхпроизводство, обхванала целия свят. Това създава допълнителни условия за засилване на селския сепаратизъм и доказва на практика необходимостта от селски солидаризъм⁴⁶.

Естествено следствие от загубената възможност на людовските партии да участват в правителствата и от новия, вече икономически обоснован селски сепаратизъм са започналите интеграционни процеси в селското движение. Поради негативните наслоения от политическите борби между селските партии в миналото, за традиционните им ръководители се оказва трудно да стъпят на пътя на сближението. Но предубежденията не са засегнали младите людовци, които схващат новите повели на времето и между които не са натрупани обиди от миналото. Те първи осъзнават необходимостта от нова платформа за обединение, при която никоя от групировките в людовското движение да не се чувства ошетена или пренебрегната. Такава нова и едновременно с това приемлива за всички людовци идеология се

оказва аграрната.

Младата селска интелигенция от Младежкия съюз „Вичи“ и по-специално университетските учени са тези, които първи развиват и пропагандират идеите на аграризма на страниците на младежки и на специализирани икономически издания. Те обосновават необходимостта от обединение на селското движение на основата на чисто селската идеология, която отглежда на селяните като на най-многобройната обществена група мястото на водачи в демократичното преустройство на обществото⁴⁷.

Научно-теоретичният път на проникване на аграризма в Полша говори по-скоро в подкрепа на тезата за привнесения му характер, но политическото и икономическото положение на полското село толкова много се отличава от това на чешкото и дори на словашкото, че при прилагането на основната идея на аграризма в полските условия тя добива съвсем различни измерения. Заслугата в това отношение отново е на младите людовски мислители.

Обединението на селското движение и проникването на аграризма са процеси, които не само съвпадат във времето, но и взаимно се обуславят. Първите им резултати се проявяват през 1931 г., когато за пръв път в историята на людовското движение основните му политически представители се обединяват в единна организация, наречена Селска партия. Обединителният конгрес приема и новата програма, нова не само защото е програма на почти цялото селско движение (като изключим крайно левите, прокомунистически селски групи), но и защото носи ясно изразен аграристичен характер. Основно място в нея заема твърдението, че „най-важната част от производството в Полша е селското стопанство“ и че главният акцент в промишлеността трябва да бъде преработката на селскостопанската продукция⁴⁸. Другите искания в тази програма са за промяна на конституцията в демократичен парламентарен дух, за създаване на мирови съдилища, за по-големи права на местното самоуправление, за създаване на най-добри условия за възпитаване и обучение на младото поколение.

Най-пълнен израз идеите на полския аграризъм намират в идейната декларация на младите людовци и в програмата на СП от 1935 г. Те се отличават съществено от всички селски програми от 20-те години и чертаят контурите на бъдещия строй на обществена справедливост и широка демокрация, така както той изглежда от гледната точка на селото. Този строй трябва да бъде извоюван в борбата на селото със санацията. В програмата на СП категорично е отречен капиталистическият строй, чисто място трябва да бъде заето от аграристичния. Принципите на новия строй, определени в програмните документи, са следните: само умственият или физическият труд дават право за участие в разпределението на обществения доход; правото на собственост трябва да бъде съобразено с обществе-

ните интереси и не може да бъде основа за експлоатация; парите трябва да бъдат средство за размяна и определяне на стойността на стоките, но не могат да бъдат използвани за спекулация и лихварство; икономиката трябва да бъде планова и да осигурява работа на всички на основата на обществената справедливост; професионалното самоуправление трябва да бъде съществен елемент при определяне на икономическата политика⁴⁹.

Когато към тези принципи се добави и това, че за основа на стопанството е определена дребната и средната частна селскостопанска собственост (макар и не така ясно конкретизирана, както това е направено в България) и кооперативната собственост в промишлеността и търговията⁵⁰, се оформят всички основни положения на аграризма. Ясно изразен е стремежът да се консервира собствеността на селяните като се защити и от едрата поземлена собственост, и от търговския капитал (като посредник между града и селото), и от промишления капитал. Пътят за постигането на новия строй според програмата е парламентарен – народовластие чрез изборна бюлетина.

В идеологията на полския аграризъм има няколко момента, които заслужават специално внимание. На първо място това са въпросите на възпитанието и образованието. Полските аграристи взимат от епохата на Просвещението идеята за по-високите морални качества на хората, свързани със земята и произвеждащи продукция в хармонично единение с природата и нейните закони. Високите морални качества и добродетели на селото са противопоставени на моралното разложение, което господства в града, откъдето идват и експлоатацията, и корупцията, и всички злини на съвременния свят. Затова изводът им е, че достигането на парламентарното мнозинство и като следствие – управлението на страната, не е достатъчна гаранция за преустройство на обществото. Справедливото общество трябва да бъде постигнато на първо място посредством възпитание на хората в дух на високи морални добродетели, защото справедливостта трябва да се наложи първо в съзнанието на хората и едва след това могат да се създават предпоставки за реализирането ѝ в обществото. Този момент е много силно застъпен в полския аграризъм. Той показва и изключително голямото влияние на идеите на полския хуманист Е. Абрамовски. Според него механичното събаряне на стария строй не гарантира реализирането на новия без морално възраждане и нова етика, тъй като без тях лесно се създават нови форми на експлоатация и ново класово деление⁵¹. Това обяснява и голямото място, отделено на възпитанието и образованието в програмата и другите документи на СП и „Вичи“. Обособено е и искане за автономност на образователната система в пълния ѝ обем – от началната до висшата степен, в която са включени и народните университети. Контролът над тази система би трябвало да се повери на демократичните органи на местно-

то самоуправление⁵².

Втори специфичен за полския аграризъм момент е ролята на местното самоуправление с основа общината. Според програмата селското (но също и градското) самоуправление трябва да притежава почти пълни права за решаване на широк кръг от въпроси от местно значение. Такива са: образованието, благоустройството, редът и организацията на местната власт, спорните въпроси, значителна част от икономическите проблеми⁵³. Причината, която кара людовците да искат толкова широки права на местното самоуправление, е стремежът да се реализира, макар и на такова равнище, участието на селското движение в управлението. Да се възпита у селското население умение да управлява самостоятелно, селяните „да участват в съдбата на нацията и държавата „⁵⁴.

И третата специфична черта на полския аграризъм е виждането за ролята на кооперативното движение като икономически лост за преустройство на обществото. Кооперативните организации в селото винаги са били елемент от борбата на людовското движение за подобряване на икономическото положение на селяните, но до началото на 30-те години на тях се гледа само като на организации за самозащита⁵⁵. Едва след като приемат идеите на аграризма, людовците започват да виждат в кооперативното движение активен участник в бъдещото реформиране на обществото. То е институцията, която може да замени едрия частен капитал в промишлеността, търговията и кредита. Според теорията на аграризма кооперативната собственост наред с дребната и средната частна собственост трябва да стане основна, заместваща останалите форми на собственост. Тя е пътят за обобществяване на частния капитал⁵⁶.

От казаното за полския аграризъм като обща характеристика и специфични особености личи, че той си остава по-скоро в теоретичен план, повечето от положенията му представляват искания, насочени към бъдещето. За разлика от съсловната теория на Ал. Стамболийски, която БЗНС се опитва да реализира по време на управлението си, полският аграризъм не получава никаква възможност да окаже влияние върху развитието на политическия живот през последните 4 години от съществуването на Втората полска република – по време на хъсната санация. Липсата на практически опит, който да покаже възможностите за реализация на основните положения, залегнали в програмата, и доколко те могат да се запазят в този си вид, обяснява и силната доза идеализъм, който лъха от програмата и от голямата част от публикациите на полските аграристи.

След представянето в най-общи линии на основните контури на българския и полския аграризъм, може да се направи опит за сравнителен анализ. Обща е основата, върху която се градят – идеята за изключителната роля на земята и на селското население за развитието на обществото в по-

сока на социалната справедливост за мнозинството – селяните. Възприемането на тази идея се обуславя от общото и за двете страни забавяне в икономическото развитие, което не позволява да се открият значението и ролята на промишлеността, а и от количественото преобладаване на селското население без реална перспектива за промяна на това съотношение в полза на града.

Общо за полския и българския аграризъм е, че бъдещият аграрен строй, който очертават, означава отрицание на съвременния им капитализъм. Това противопоставяне на съществуващия ред предопределя радикализма на българските и полските селски дейци – радикализъм, който рязко ги отличава от по-голямата част от останалите аграрни движения в тази част на Европа (например нищо подобно не може да се каже за чешкия аграризъм). Обща е и постановката, че в основата на аграрния строй трябва да стои трудовата поземлена собственост, ролята, която се отрежда на кооперативното движение – освен да ликвидира посредничеството на търговския капитал, и да създаде най-благоприятни условия за навлизане на прогреса в селскостопанското производство (машини, просвета, популяризиране на нови методи за обработка и т.н.)⁵⁷.

Все пак, когато се говори за антикапиталистическата насоченост на аграризма, тя не бива да се преувеличава. Трябва да се има предвид, че и самите аграристи нямат ясна представа за понятието капитализъм. Когато говорят против капитализма, те разбират експлоататорската същност на строя, в който живеят и в който селото и селяните са поставени в подчинена позиция. Така разбран, антикапитализмът може да се открие и у такива людовски дейци като В. Витос, който трудно може да бъде обвинен в социален радикализъм. В началото на 30-те години той пише: „Капитализмът е изживян и приключен и който не вижда това, е слепец, на когото и силните розови очила не могат да помогнат. Целият свят се преустроива и който не иска да се примири с това, ще бъде смазан като под воденичен камък.“⁵⁸

В теорията на полските аграристи антикапитализмът е налице, но той е ограничен. Отричат се едрата собственост и експлоатацията, но се предлага замяната им с дребна и кооперативна собственост с пряко трудово участие на всички членове на обществото при създаването, а и при разпределението на националния доход. Това виждане на полските аграристи показва нов момент на близост до българите.

Българският и полският аграризъм имат много близки черти. И двата са много радикални, в лявото крило на световното аграристично движение (могат да се нарекат дори бедняшки), но въпреки че отричат капитализма като несправедлив и експлоататорски строй, те не могат да предложат в замяна друга алтернатива освен широката селска демокрация с оглед интересите на по-слабите в обществено отношение социални групи – един

модел, който е насочен по-скоро към миналото отколкото към бъдещето.

При тази оценка не бива да се забравя и за това, пред какви обективни възможности за намиране на алтернативно решение са изправени идеолозите на аграризма. Те са ограничени преди всичко от съществуващата социална структура на обществото. Това, което предлага аграризмът, е единственият път за защита на интересите на мнозинството от народа в рамките на съществуващите условия (тъй като аграристите категорично се обявяват против насилствената революционна промяна на обществото). Те сами виждат недостатъците на своя модел и предлагат да ги преодолеят с палиативни средства, каквито са кооперативното движение, обобществяването на някои клонове от промишлеността, плановото развитие на икономиката, ролята на просветата и възпитаването на високи морални добродетели.

Не са малко и разликите между българския и полския аграризъм. В България той възниква още в първото десетилетие на XX в., а непосредствено след Първата световна война БЗНС се опитва и да го реализира, докато в Полша тези идеи си пробиват път едва в края на 20-те години. Обяснението на тази разлика във времето се крие в историческото развитие на Полша, в която и след създаването на независима държава все още на преден план остават общонационалните въпроси и едва след сериозните политически и икономически сътресения се налага селският солидаризъм.

Различия има и в идеологията. Съсловната теория е много по-конкретна и оформена като програма за действие, за преустройство на обществото, реализирането ѝ дори е започнато. Полският аграризъм се налага сред учените икономисти и докрая си остава по-скоро с теоретичен характер. Ударението му е поставено върху идеалистическото виждане за значението на морала и етиката, на образованието и възпитанието на младото поколение в дух на солидаризъм и демократизъм. Теоретично-идеалистичният характер на полския аграризъм се дължи и на липсата на реални перспективи за осъществяването му. Властта, осъществявана от санацията, е враждебна на интересите на селото и това е едно от обясненията на борбата за широка местна автономия и самоуправление. Те трябва да дадат възможност на селското движение да се противопостави на централната власт и да извоюва свобода за изява и за реализиране на идеите на аграризма, макар и само по места.

Въпреки недостатъците в идеологията на аграризма, тя позволява на селските движения да се превърнат в най-масови в междувоенния период. В тяхната демократичност и в широката им социална база се крие и необходимостта те да определят взаимоотношенията си с другото масово движение на низините – работническото. На пръв поглед изглежда, че има доста близки точки във вижданията на селското и работническото движение, осо-

бено що се отнася до противопоставянето на силните на деня – буржоазните партии. Но идейните постановки и целите, които си поставят двете масови движения и в Полша, и в България, са коренно различни – едните се борят за господство на селяните в държавното управление, а другите – на пролетариата, едните предлагат еволюционни политически средства за борба, а другите – революционни.

Различията в целите и тактиката предопределят липсата на единодействие, дори и когато изглежда, че то може да се постигне. Редки са случаите, при които крайно левите групировки провеждат политика на съюз с работническата класа. Но в тези случаи те изпълняват повелите на Международния селски съюз (Крестинтерна)⁵⁹, който е „братска организация на Коминтерна“ (по-скоро негово подразделение)⁶⁰, и не приема идеологията на аграризма. Другата международна, но вече аграристична организация (Международното аграрно бюро, създадено през 1921 г., със седалище Прага) обединява истинските селски партии от Източна Европа и е създадена не без активното участие на българските земеделци⁶¹. Затова не може да става дума за сближение между същинските аграристични селски организации и работническите партии (комунистически и социалистически), а за сътрудничество между комунистическите партии и техните селски подразделения.

Причината за липсата на единодействие между селското и комунистическото движение непосредствено след Октомврийската революция в Русия трябва да се търси във вижданията на младите комунистически партии по основните въпроси на стратегията и тактиката. На преден план е поставена задачата за пролетарска революция, а аграрният и националният въпроси са разглеждани като второстепенни, които ще се решат от само себе си след успеха на революцията. Това обяснява пасивността на комунистическите партии и в двете страни, когато се решават тези най-важни за момента въпроси – в България по време на Войнишкото въстание и Радомирската република, а в Полша при обсъждането на аграрната реформа⁶². Революционната тактика осъжда комунистите на изолация от най-многобройната прослойка и в двете страни – селяните, а работническата класа, макар и многобройна в някои от полските промишлени центрове, като цяло е незначителна. Социалистическите и социалдемократическите партии доста непоследователно се опитват да постигнат политическо единодействие с аграрните партии – също без значим обществен резултат⁶³. Едва след отшумяването на следвоенните революционни събития по нов начин се поставя въпросът за отношението на работническата класа и нейните партии към селяните. Начало на поврат в Полската комунистическа партия, макар и със закъснение, слагат „Земеделските тези“, разработени от М. Кошутска-Костшева, А. Варски-Варшавски и Ф. Фидлер, в които се издига лозун-

гът: „Земя за селяните!“⁶⁴ Политиката на комунистическото движение за съобразяване с исканията на селяните, подкрепена от Комунистическия интернационал (например в доклада на Н. Бухарин на пленума на Изпълнителния комитет на КИ от 2.IV.1925 г.), продължава до 1928 – 1929 г.⁶⁵ Резултатите ѝ за преодоляване на разрива със селското движение са под очакванията⁶⁶. Причините са многобройни: създаденото в предишния период недоверие у селските ръководители към политиката на комунистите, страхът им от революция, непоследователността при прилагането на новата тактика на комунистите, антикомунистическите настроения сред значителна част от селяните.

Ако погледнем на отношенията между селското и работническото движение от другата страна, от гледна точка на ръководството на селските партии, ще видим същото неразбиране на необходимостта от единодействие. В програмните документи и на БЗНС, и на полските селски партии се приема, че най-голяма близост и общност на интересите селяните имат с работническата класа и че трябва да се подкрепят борбите на работниците⁶⁷. Но при всяка такава подкрепа се подчертава, че борбите на работническата класа могат да помогнат само „в стремежа към демократизиране на държавния и обществения живот“ и че селското движение се солидаризира само „с правилните искания на работническите маси“⁶⁸. И българските, и полските аграристи смятат, че на работническата класа като по-малобройна и заемаща второстепенно място в общественото производство може да се отреди роля само на помощник на селяните в справедливото переустройство на обществото⁶⁹. Подобно е виждането и при взаимоотношенията със социалистическото движение.

Различните гледни точки по въпроса, коя да бъде ръководната сила при реализирането на работническо-селския съюз, на практика го правят невъзможен. Тук е мястото да се постави въпросът, доколко общата социална база и близостта на интересите създават обективни предпоставки за постигане на единство. Такава позиция застъпват Л. Беров⁷⁰ и Х. Чимек⁷¹. Те твърдят, че пренасочването на комунистическите партии към селото създава обща социална основа на двете движения, а оттам и предпоставки за единодействие. Според мен изводът от уеднаквяването на социалната база на двете движения трябва да върви в обратна посока. Това, че и двете движения обръщат поглед към средните и бедните селяни, усилва съперничеството и борбата за надмощие помежду им. А тази борба и в двата случая (полския и българския) води до отслабване и на двете движения – доказателства са Юнският преврат, неуспехът на двете въстания (юнско и септемврийско) от 1923 г., Майският преврат от 1926 г. и безпомощността на комунисти, социалисти и людовци пред санацията.

Взаимоотношенията между работническото и селското движения е

може би най-подробно проученият проблем от историята на селските движения и в двете страни. Интересът към него се определя от търсенето на корените на работническо-селския съюз и датира от утвърждаването на „народната демокрация“ в страните от Централна и Югоизточна Европа след Втората световна война. Погледът върху взаимоотношенията е в посока – усилия на комунистите за осъществяване на работническо-селския съюз или още по-точно – поредицата от грешки и единични успехи в това отношение⁷². Това създава едностранчивост в изследването на взаимоотношенията и в търсенето на причините за липсата на единодействие. Всъщност неудачите в отношенията се дължат на погрешната тактика на ръководителите и на двете движения.

И накрая – какви са били перспективите за прилагане на аграристичния модел? Опитът за реализирането му в България е прекъснат драстично от Деветоюнския преврат. Възниква въпросът, доколко трагичният край на земеделското управление се дължи на противоречивостта на съсловната теория и доколко на грешки в политическата практика, която в редица случаи се разминава с теорията. Струва ми се, че роля изиграват и двете. Широката демокрация, залегнала в аграризма, няма шанс за реализация в българските условия. Историческото развитие показва, че когато партиите, противопоставящи се на аграризма запазват основните си позиции – влияние във войската и полицията, господство в икономиката, те не се затрудняват при ликвидирането на правителството на БЗНС, което външно изглежда толкова стабилно след поредната си изборна победа от април 1923 г. Въпреки някои антикапиталистически елементи в съсловната теория и в политиката на правителството на БЗНС, аграризмът си остава движение за реформиране на съществуващото общество, реформиране, насочено не напред към идеите за социален прогрес, а назад към взаимоотношенията в обществото, останали в миналото. Селското движение действа като реформаторско, но не намира общ език и не обединява усилията си с други обществени сили, защото разчита само на собствените си. Към казаното по-горе трябва да се прибавят и някои тактически грешки на селското движение – преди всичко антиинтелигентските и антиградските му акценти.

Следващият въпрос доколко е възможна икономическата демокрация, предлагана от аграризма. И полските, и българските аграристи успяват да докажат по-голямата ефективност на дребното селско стопанство от тази на едрото в условията на източноевропейското село⁷³. Действително в междувоенния период в полското селско стопанство процесите на деконцентрация преобладават над концентрацията, а производителността на труда от 1 ха в дребните стопанства е по-висока, отколкото в едрите⁷⁴. Високата ефективност на дребното и средното земеделие в този случай се дължи на пренаселеността на селото и на евтината работна ръка. Тогава е по-

важно количеството на произведената продукция, отколкото количеството на вложения труд или с други думи – неговата ефективност. Пътят, предлаган от аграризма, не създава условия за интензификация и модернизация на селското стопанство, а и на промишлеността. Този път се оказва отклонение от прогресивното развитие.

Развитието на аграризма като селска идеология в България и Полша показва едновременно и широкия му демократизъм, и историческата му ограниченост. За съжаление, в оценките на марксистката историография второто взима превес над първото⁷⁵. Отричането на аграризма и борбата с него като идеология имат политически характер и са продиктувани от острата политическа борба на комунистическите партии и техните съюзници с опозицията по време на следвоенните преобразования. Но в по-късния период те водят и до отричане на опита на селските маси в борбата им за демокрация, в борбата им срещу капитализма – опит, който би могъл да бъде използван в следвоенното развитие на България и Полша.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Стамболийски, А. Избр. произв. в 4 т. Принципи на БЗНС. С., 1945.

² Даскалов, Р. Избр. произв. в 2 т. С., 1936.

³ Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. T. 2, 1918–1931. Warszawa, 1967; Lato, S., W. Siłkiewicz, Programy stronnictw ludowych. Warszawa, 1969.

⁴ Кожухаров, К. Философско-обществените възгледи на Александър Стамболийски. С., 1947; Андреев, К. Философско-социологическите възгледи на Ал. Стамболийски. – В: Александър Стамболийски – живот, дело, завети. С., 1980; Тячев, Е. Държавно-правните възгледи на Александър Стамболийски. С., 1984 и др.

⁵ Това, за съжаление, се отнася и до излезлите през последните година-две разработки, посветени на моменти от идеологията на БЗНС и на Ал. Стамболийски, въпреки че авторите им са историци. Единствено Л. Беров се опитва да погледне на аграризма като на самостоятелна идеология, насочена към цялостното уреждане на света (Взгледи на левията на БЗНС относно облика на бъдещото човешко общество (1920–1939 г.). И Пр., 1990, № 3; Стойчев, П. Съсловната идеология на БЗНС и участието на Ал. Стамболийски в нейното формиране. И Пр., 1991, № 7.

⁶ Ignat, S. Agraryzm. Warszawa, 1956.

⁷ Ziembicki, J. Z zagadnień genezy i podstawowych założeń ideowo-politycznych agraryzmu w Polsce. – In: Roczniki dziejów Ruchu Ludowego, № 2, 1960.

⁸ Hemmeling, Z. Ruch ludowy w Polsce, Bułgarii i Czechosłowacji. Warszawa, 1987, 13–20.

⁹ Rocznik Statystyki RP 1924. Warszawa 1925; Ziembicki, H. Historia Polski 1914–1939, Ossolineum, 1983, p. 112.

- ¹⁰ K i e n i e w i c z, S. Historia Polski 1795–1918. Warszawa, 1975, 389–392.
- ¹¹ Polska XIX wieku Państwo-społeczeństwo – kultura. Warszawa, 1984, 54–55.
- ¹² В 98,9% от стопанствата със земя от 0 до 30 дка се намират 85,8% от земята. Статистически годишник на Българското царство 1913–1922. С., 1924.
- ¹³ Б е р о в, Л. Икономическо развитие на България през вековете. С., 1974, 116–117.
- ¹⁴ О г н я н о в, Л. Български земеделски народен съюз 1899–1912. С., 1990, 15–34 ; Н е т - т е r l i n g, Z. Op. cit., 52–68.
- ¹⁵ История на България. Т. 2 С., 1962, 148–152; Кратка история на България. С., 1983, 277–279.
- ¹⁶ С о к а ч, К. Селското движение в Средна и Източна Европа и БЗНС. – В: Александър Стамболийски – живот ..., с. 510.
- ¹⁷ Полският историк Ян Жембински (op. cit.) смята, че аграризмът е по-скоро доктрина, но пълната мирогледна картина на миналото, настоящето и бъдещето и ролята, която той изиграва в нашите две страни, определено говорят за идеологическата му същност.
- ¹⁸ Такава е същността на енциклопедическото понятие аграризъм.
- ¹⁹ К о ж у х а р о в, К. Цит. съч.; Т а н ч е в, Е. Цит. съч.; А н д р е е в, К. Цит. съч.; М а т - в е е в, Г. О некоторых источниках идеологической концепции А. Стамболийского. – В: ИБИБД, 39, 1987, 229–256; С т о й ч е в, П. Цит. съч.
- ²⁰ С т а м б о л и й с к и, А. Политически партии или съсловни организации. Ч. 2. С., 1947, с. 243, 282–283.
- ²¹ Пак там, с. 277.
- ²² Пак там, с. 81.
- ²³ Пак там, с. 164.
- ²⁴ Пак там, с. 166.
- ²⁵ Пак там, с. 175, 230, 282, 300.
- ²⁶ Пак там, с. 175; С т а м б о л и й с к и, А. Принципи на БЗНС, II принцип.
- ²⁷ Пак там.
- ²⁸ Пак там, VII, XI, XII, XIII принципи; К о ж у х а р о в, К. Реформаторското дело на Ал. Стамболийски. С., 1948, 32–34; В е л е в, А. Ал. Стамболийски и реформите на управлението на БЗНС – В: Ал. Стамболийски – живот ..., 281–288; П е т р о в, Д. Самостоятелното управление на БЗНС 1920–1923. С., 1988, 100–139.
- ²⁹ С т а м б о л и й с к и, Ал. Политически партии или ..., 205 – 206.
- ³⁰ Т о д о р о в, Цв. Политическите партии, властта и държавата в идеологията на Ал. Стамболийски. – В: Александър Стамболийски – живот ..., 114–115.
- ³¹ За програмата на БЗНС вж. П е т р о в, Д. Делото на Ал. Стамболийски и прогресивните традиции на БЗНС 1923–1944 г. – В: Александър Стамболийски – живот..., 211–212.
- ³² Д а с к а л о в, Р. Трудовото стопанство. Борба за земя. – В: Избр. произв. С., 1986, 292–303, 304–306.
- ³³ Д а с к а л о в, Р. Борба за земя Т. 2., с. 306; П е т р о в, Д. Самостоятелното управление ..., 212–227.

- ³⁴ В е л е в, А. Цит.сч., 275–279.
- ³⁵ Пак там, 273–281; П е т р о в а, Д. Самостоятелното управление ..., 130–139.
- ³⁶ В е л е в, А. Цит.сч., 281–288.
- ³⁷ Това е доказано на основата на резултатите от изборите от Б е р о в, Л. Социалната основа на режима на БЗНС през 1919–1923 г. – И Пр., 1972, № 4, с. 46, 53.
- ³⁸ Най-пълно и цялостно са представени реформената и политическата дейност на БЗНС по време на управлението му, както и крахът на съюза в: П е т р о в а, Д. Самостоятелното управление на БЗНС 1920–1923. С., 1988.
- ³⁹ За това говори участието на селските партии в първите правителства на И. Дашински и Й. Морачевски. Historia Polski. T. 4, Cz. 1, 115–120, 139–148.
- ⁴⁰ Z a k r z e w s k i, A. Państwo w programach i działalności stronnictw ludowych w II Rzeczypospolitej. – In: Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego, 1979–1980, № 20, p. 32.
- ⁴¹ Селските партии водят политическа борба помежду си, което се проявява и по време на първите избори за парламент. В u s z k o, J. Historia Polski 1864–1948. Warszawa, 1973, 256–257, 276–280.
- ⁴² Многобройните програми на людовските партии показват голямо разнообразие във вижданията им за развитие на обществото в демократичен дух, но само в някои от тях могат да се намерят известни елементи на аграристично виждане за особената роля на селячеството. Като цяло те си остават в рамките на програми на обикновени политически партии, представителки на селото. Materiały źródłowe do historii ..., 9–16, 19–29, 49–80, 111–134, 216–241, 310–317.
- ⁴³ Z i e l i Ń s k i, H. Op. cit., p. 81.
- ⁴⁴ H e m m e r l i n g, Z. Op. cit., 225–229.
- ⁴⁵ Z i e m b i ń s k i, J. Problem władzy i ziemi w koncepcjach społeczno-politycznych ruchu ludowego – In: 70 lat ruchu ludowego. Warszawa, 1967, p. 181; B o r k o w s k i, J. Wizje społeczne i zmagania Wiciarzy. Warszawa, 1966.
- ⁴⁶ D u s z a, J. – In: Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego, 1960, № 2, p. 113.
- ⁴⁷ K o w a l, J. Wpływ Związku Młodzieży Wiejskiej RP na radykalizacji ruchu ludowego – In: 70 lat ruchu ludowego, 491–492.
- ⁴⁸ R e k, T. Drogi ruchu ludowego do Polski Ludowej – In: Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego, 1962, № 4, p. 47.
- ⁴⁹ Program Stronnictwa Ludowego, 8. II. 1935 r. – In: L a t o, S., N. S t a n k i e w i c z. Programy stronnictw ..., p. 315.
- ⁵⁰ Пак там, 315–316.
- ⁵¹ W i ę z i k o w a, A. Uwagi do genezy agraryzmu w polskim ruchu ludowym – In: 70 lat..., p. 516.
- ⁵² Program Stronnictwa Ludowego – In: L a t o, S., N. S t a n k i e w i c z. Programy..., p. 316.
- ⁵³ Пак там, 316–317.
- ⁵⁴ Z a k r z e w s k i, A. Op. cit., p. 33.
- ⁵⁵ T r o c k a, H. Ruch Ludowy wobec spółdzielczości w latach 1918–1939 – In: 70 lat..., 451–452.
- ⁵⁶ Program Stronnictwa Ludowego – In: L a t o, S., N. S t a n k i e w i c z. Programy..., 315–316.

- ⁵⁷ По отношение на българския аграризъм интересна е тезата на Л. Беров (Взгледи на левията на БЗНС), че на практика в последният период от управлението на БЗНС неговият лидер А. Стамболийски, Р. Даскалов и представителите на левията са формирали виждане за бъдещия „аграрен строй“, който да бъде различен от капитализма и от сталиновия социализъм.
- ⁵⁸ Z a k r z e w s k i, A. Op. cit., p. 44.
- ⁵⁹ А н г е л о в а, Т. Селският интернационал и единодействието на БКП и БЗНС (1923–1931 г.). С., 1987, 36–125.
- ⁶⁰ Пак там, с. 93.
- ⁶¹ Идеята за създаване на Зелен, аграрен интернационал е обсъждана по време на голямата европейска обиколка на Ал. Стамболийски от 5. X. 1920 до 14. I. 1921 г. По-специално разговори в такъв дух той води с чешките и полските аграристи. П е т р о в а, Д. Самостоятелното управление на БЗНС 1920–1923. С., 1988, с. 161; Н е м т е г л i n g, Z. Op. cit., 414–427.
- ⁶² C i m e k, H. KPP wobec politycznego ruchu chłopskiego 1918–1926. – In: Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego, 1979–1980, № 20, p. 52; S l a b e k, H. Polityka agrarna PPR. Warszawa, 1967, p. 28, 72–74..
- ⁶³ Т о м i c k i, J. Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948. Warszawa, 1983, 348–362. Още повече, че социалистическите и социалдемократическите партии си остават през този период сравнително слаби и най-вече градски организации, които трудно намират общ език с аграрните партии. О к е у, R. Eastern Europe 1740–1985. London, 1989, p. 176.
- ⁶⁴ Archiwum Ruchu Robotniczego. Т. 8. Warszawa, 1982, 268–286.
- ⁶⁵ S l a b e k, H. Op. cit., p. 167.
- ⁶⁶ Това показват и опитите на БКП за формиране на единен фронт, които въпреки смяната на постановката за противопоставяне на БЗНС, не успяват да доведат до реални резултати. Г р и г о р о в, Б. Лозунгът на БКП за работническо-селско правителство и тактиката за единен фронт в контекста на коминтерновските постановки 1925–1929 г. – В: Коминтернът, ВКП(б), БКП. С., 1990, с. 268.
- ⁶⁷ С т а м б о л и й с к и, А. Политически партии или ..., с. 167; Materiały Źródłowe..., p. 11, 25, 55, 61, 77, 114, 121.
- ⁶⁸ Materiały Źródłowe..., p. 61. Това е чл. 13 от програмата на ПСП „Пяст“, приета на 20. XI. 1921 г.
- ⁶⁹ Пак там.
- ⁷⁰ Б е р о в, Л. Социалната основа на режима на БЗНС, с. 58.
- ⁷¹ C i m e k, H. Op. cit., p. 74.
- ⁷² Сб. Георги Димитров, работническо-селският съюз и БЗНС. С., 1982; П е т р о в а, Д. Георги Димитров и БЗНС 1923–1949. С., 1971; Септемврийското въстание и работническо-селското единство. С., 1974; Т и ш е в, Д. За съюза между работниците и селяните 1917–1923. С., 1964; Септемврийското въстание 1923 г. и комунистическо-земеделското единство. С., 1973; Началото на историческия прелом. БЗНС – юни–септември 1923. С., 1981; Т у р л а к о в а, Т. Ленинизацията на БКП и форми-

рането на ново, марксистко-ленинско отношение на партията по селския въпрос 1917–1923. – В: ИИИ БКП, 35, 1976; Б о е в, П. БКП и политиката на единен фронт и работническо-селско правителство 1921–1924. – В: ИИИ на БКП, 35, 1976 и др. S i a b e k, H. Op. cit.; C i m e k, H. Op. cit., etc.

⁷³ Д а с к а л о в, Р. Трудовото стопанство. Избр. произв. Т. 2, с. 302; С т а м б о л и ѝ с к и, А. Принципи на БЗНС, XVI, XVIII принципи; Z i e m b i á s k i, J. Problem władzy i ziemi..., p. 185, 190; R e k, T. Op. cit., p. 302.

⁷⁴ M i e s z c z á k o w s k i, N. Struktura agrarna Polski międzywojennej. Warszawa, 1960, p. 430. Съвременните изследвания върху развитието на селскостопанското производство показват, че това явление продължава и до ден днешен. T e r i c h t. Doświadczenia a perspektywę rolnicę. Warszawa, 1961, p. 161.

⁷⁵ I g n a t, S. Op. cit., p. 44; К о с е с к и, А. Социалистическите революции в Полша, България – звена от революциите в Централна и Югоизточна Европа (1944–1948 г.). – И Пр., 1986, № 8, с. 9.